

Tekmeria

Vol 11 (2012)

γεγενῆσθαι. μνησεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκο-
 λούθων περὶ τῶν ἐπιπέδων τῶν ἐκ τῶν ἀγάλματων
ΤΟΜΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ • ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
 SECTION OF GREEK AND ROMAN ANTIQUITY
 INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH • NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION ἐν
 οἰκίαις ἐφ' ὕβρει· ὦν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην ἐπητιώοντο. καὶ
 αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι
 ἐμποδῶν ὅτι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προστάναι,
 καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγά-
 λυνον καὶ ἐβόων· **Τεκμήρια** ἐπὶ δὴμον καταλύσει τὰ τε μυστικὰ καὶ
 ἢ τῶν Ἑρμῶν τῶν ἐπιπέδων εἴη αὐτῶν ὅτι οὐ
 μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ
 ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν. ὁ δ' ἐν τε
 τῷ παρόντι ΣΥΜΒΟΛΑΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΟΥ
 ΚΟΣΜΟΥ • CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE GREEK
 AND ROMAN WORLD • CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DU
 MONDE GREC ET ROMAIN • BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE
 DER GRIECHISCHEN UND RÖMISCHEN WELT • CONTRIBUTI
 PER LA STORIA DEL MONDO GRECO E ROMANO αἰ ἐτοῖμος ἦν
 πρὶν ἐκπεῖν· **11** ἀποκτείνωσιν αὐτὸν ἡμεῖς ἢ ἡδὴ
 γὰρ καὶ τὰ τῆς ATHENS 2013
 DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS ἀπέστρατον
 καὶ εἰ μὲν τούτων
 τι εἴργαστο, δίκην δοῦναι, εἰ δ' ἀπολυθείη, ἄρχειν. καὶ
 ἐπεμαρτύρητο μὴ ἀπόντος περὶ αὐτοῦ διαβολῆς ἀποδέχεσθαι,
 ἀλλ' ἤδη ἀποκτείνειν, εἰ δὲ οὐκ εἴη, καὶ ὅτι σωφρονέστερον εἴη
 μὴ μετὰ τοιαύτης αἰτίας, **11** διαγνώσει, πέμπει αὐτὸν ἐπὶ
 τοσοῦτον στρατεύματι. οἱ **(2012)** δεδιότες τό τε στρατεύμα
 μὴ εὖνον ἔχειν, ἦν ἤδη ἀγωνίζηται, ὅ τε δῆμος μὴ μαλα-
 κίζηται θεραπεύων ὅτι δι' ἐκείνου οἱ τ' Ἀργεῖοι ξυνοστράτεον
 καὶ τῶν Μαντινέων τιμές, ἀπέτρεπον καὶ ἀπέσπευδον, ἄλλους
 ῥήτορας ἐνιέντες οἱ ἔλεγον νῦν μὲν πλεῖν αὐτὸν καὶ μὴ
 κατασχεῖν τὴν ἀναγωγὴν, ἐλθόντα δὲ κρῖνεσθαι ἐν ἡμέραις
 ῥηταῖς, βουλόμενοι ἐκ μείζονος διαβολῆς, ἦν ἐμελλον ῥῆον
 αὐτοῦ ἀπόντος πορεύειν, μετακρήνον κομισθέντα αὐτὸν ἀγω-
 νίσασθαι. καὶ εὖτος ἀπέστρατον ATHENS 2013
 DIFFUSION DE BOCCARD - 11, RUE DE MEDICIS, 75006 PARIS

Μετὰ δὲ ταῦτα θέρουσ μεσοῦντος ἤδη ἡ ἀναγωγὴ ἐγγύρετο

Ἐν Δέραις καλουμέναις τῆς σφετέρας:
 Αναζητώντας μία αρχαία θέση και ένα ιερό στην
 βόρεια Μεσσηνία

Σωκράτης Σ. Κουρσούμης

doi: [10.12681/tekmeria.281](https://doi.org/10.12681/tekmeria.281)

To cite this article:

Κουρσούμης Σ. Σ. (2013). Ἐν Δέραις καλουμέναις τῆς σφετέρας: Αναζητώντας μία αρχαία θέση και ένα ιερό στην βόρεια Μεσσηνία. *Tekmeria*, 11, 1–16. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.281>

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Σ. ΚΟΥΡΣΟΥΜΗΣ

**Ἐν Δέραις καλουμέναις τῆς σφετέρας:
Αναζητώντας μία αρχαία θέση και ένα ιερό στην βόρεια
Μεσσηνία¹**

Στην Ὀλγα Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη

Στο τέταρτο βιβλίο του Πausanías γίνεται λόγος για το μεσσηνιακό τοπωνύμιο Δέραι, όπου φέρεται να έλαβε χώρα η πρώτη σύγκρουση του Β΄ Μεσσηνιακού Πολέμου.²

«Τότε δὲ οἱ Μεσσηνιοὶ Λακεδαιμονίοις συμβάλλουσιν ἐν Δέραις καλουμέναις τῆς σφετέρας, ἔπει πρῶτοι μετὰ τὴν ἀπόστασιν ἀπῆσαν δὲ ἀμφοτέροις οἱ σύμμαχοι. Καὶ νίκη μὲν ἐγένετο οὐδετέρων σαφῆς, Ἀριστομένην δὲ ἔργα φασὶν ἀποδείξασθαι πλέον τι ἢ ἄνδρα ἓνα εἰκὸς ἦν, ὥστε καὶ βασιλέα μετὰ τὴν μάχην ἤροῦντο αὐτόν...».

Μολοντί δεν δίνονται περισσότερες πληροφορίες για την θέση, στο σύνολό τους οι μελετητές την αναζητούν στην περιοχή όπου φέρεται να έλαβε χώρα το

---

1. Το παρόν άρθρο αποτελεί προϊόν τοπογραφικής έρευνας στην Μεσσηνία για τον εντοπισμό μαρτυρούμενων ιερών της Αρτέμιδος, κατά την θητεία μου στην ΛΗ΄ ΕΠΚΑ από τον Μάιο του 2006 έως τον Απρίλιο του 2010. Η δημοσίευση των συμπερασμάτων της έρευνας οφείλεται στις παροτρύνσεις της αγαπητής συναδέλφου Ὀλγας Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, στην οποία και αφιερώνεται με περισσή ευγνωμοσύνη για την διαρκή συμπαράστασή της από τα πρώτα επαγγελματικά και επιστημονικά μου βήματα έως σήμερα. Ευχαριστώ την τέως Προϊσταμένη της ΛΗ΄ ΕΠΚΑ Ξένη Αραπογιάννη για τις πληροφορίες που μου παρείχε σχετικά με την ανασκαφή της Ἄνω Μέλπειας, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Γ.Α. Πίκουλα για τις υποδείξεις του, καθώς και την νυν Προϊσταμένη των ΛΗ΄ και ΛΘ΄ ΕΠΚΑ Άννα Καραπαναγιώτου και τον συνάδελφο Γρηγόρη Γρηγορακάκη για την βοήθειά τους. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους James Roy, Νικόλα Παπαζαρκάδα και Βούλα Μπαρδάνη για τις πολύ ουσιαστικές παρατηρήσεις τους επί της μελέτης.

2. Πaus. 4.15.4· N. Παπαχατζής, *Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις. Μεσσηνιακά - Ηλιακά* (Αθήνα 1979) 66 σημ. 1· M.N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne* (Λούντ 1930) 123-124· E.L. Brulotte, *The Placement of Votive Offerings and Dedications in the Peloponnesian Sanctuaries of Artemis* (διδ. διατρ. Μινεσότα 1994) 170-171· N. Luraghi, *The Ancient Messenians. Constructions of Ethnicity and Memory* (Καίμπριτζ 2008) 98.

μεγαλύτερο μέρος των συγκρούσεων του πολέμου, στην ορεινή, βόρεια Μεσσηνία, στα μεσσηνιακά – αρκαδικά σύνορα. Κατά τον Πausανία, οι Μεσσήνιοι του Αριστομένους, ακολουθώντας τακτική ανταρτοπολέμου, προτίμησαν την σύγκρουση στις δύσβατες, ορεινές περιοχές των αρκαδο-μεσσηνιακών συνόρων, αντί της ανοιχτής, οπλιτικής σύγκρουσης στο πεδίο, όπου διέθεταν σαφή υπεροπλία οι Σπαρτιάτες. Για την ευόδωση των σκοπών τους κατέφυγαν στην ελεύθερη από την λακωνική κυριαρχία βόρεια Μεσσηνία, πετυχαίνοντας μάλιστα εκεί τις πρώτες τους νίκες.³ Στην ίδια περιοχή, στο όρος της Είρας, οχυρώθηκαν αργότερα για την τελική σύγκρουση με τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι είχαν κυριαρχήσει σε ολόκληρη σχεδόν την μεσσηνιακή ενδοχώρα κατά τον προηγούμενο πόλεμο.⁴ Τα ορεινά περάσματα στις νότιες παρυφές του Λυκαίου όρους⁵ συνέδεαν την περιοχή απευθείας με την Λακωνία, στην οποία ο μεσσηνιακός στρατός επιχειρούσε αιφνιδιαστικές επιθέσεις,⁶ αλλά και την σύμμαχο των Μεσσηνίων Αρκαδία, όπου φέρεται να κατέφυγαν οι πρόσφυγες μετά την κατάληψη της Είρας.⁷

---

3. Πaus. 4.16.1-10· 18.1-4.

4. Πaus. 4.18.1· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά* (βλ. σημ. 2) 70 σημ. 1. Για την ταύτιση της Είρας με το σημερινό όρος Κακαλέτρι όπου εντοπίζονται λείψανα οχύρωσης βλ. F.F. Hiller von Gaertringen και H. Lattermann, *Hira und Andania* (Βερολίνο 1911) 16-31, πίν. IV-V. Από την πλευρά του ο Nino Luraghi αμφισβητεί την ιστορική ακρίβεια των αναφορών του Πausανία για εχθροπραξίες μεταξύ Μεσσηνίων – Σπαρτιατών στα αρκαδομεσσηνιακά σύνορα (Luraghi, *Messenians* [βλ. σημ. 2] 85-86, 133). Την άποψη αυτή, όπως και την ταύτιση του Κακαλετρίου με την ακρόπολη της Είρας, συζητάει ο James Roy σε σχετικό άρθρο του (J. Roy, «Arkadian Religion without Pausanias: The Sanctuary at Berekla», στο P. Carlier και C. Lerouge-Cohen [επιμ.], *Paysage et Religion en Grèce antique. Mélanges offerts à Madeleine Jost* [Παρίσι 2010] 55-65).

5. Γ.Α. Πίκουλας, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα* (διδ. διατρ., Αθήνα 1988) 220-221.

6. Πaus. 4.16.1-10· 17.1-11· 18.1-7· 19.1-6.

7. Πaus. 4.21.1-12. Για την χρονολόγηση των Μεσσηνιακών Πολέμων βλ. K.J. Beloch, *Griechische Geschichte*, v. I. *Die Zeit vor der Perserkriegen* (Στρασβούργο 1912-1913) 268· F. Kiechle, *Messenische Studien: Untersuchungen zur Geschichte der Messenischen Kriege und der Auswanderung der Messenier* (Kallmünz 1959) 22· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά* (βλ. σημ. 2) 3-7, 65 σημ. 1, 66 σημ. 1· V. Parker, «The Dates of the Messenian Wars», *Chiron* 21 (1991) 25-27· N. Richer, *Les Éphores. Études sur l'histoire et l'image de Sparte (VIIIe - IIIe siècles avant J.-C.)* (Παρίσι 1998) 76-83, 538-541· D. Ogden, *Aristomenes of Messene* (Llandysul, Credigion Ουαλία 2004) 2-3, 129-133· M. Casevitz και J. Auberge (επιμ.), *Pausanias, Description de la Grèce. Tome IV. Livre IV. La Messénie* (Παρίσι 2005) XXII – XXVI· Luraghi, *Messenians* (βλ. σημ. 2) 96-99.

Με την φράση του «ἐν Δέραις καλουμέναις τῆς σφετέρως», ο περιηγητής διακρίνει σαφώς τις μεσσηνιακές⁸ από τις λακωνικές Δέρες⁹ (εικ. 1). Ἦδη στα Λακωνικά του ο Πausanίας είχε αναφερθεί στο τοπωνύμιο Δέρειον στην λακωνική πλευρά του Ταυγέτου, κοντά στο Λαπίθαιον,¹⁰ όπου τοποθετεί το ιερό της Ἀρτέμιδος Δερεάτιδος, με ένα υπαίθριο ἀγάλμα της δίπλα σε πηγή.¹¹ Το ιερό μνημονεύει τόσο ο Στέφανος Βυζάντιος¹² όσο και ο Ησύχιος, ο οποίος μας πληροφορεί ότι «ἐν τῷ τῆς Δερεάτιδος ἱερῷ Ἀρτέμιδος ἀδόμμενοι ὕμνοι» ακούγονται.¹³ Σε μια ἄλλη επίσκεψή του στο Ἄργος ο Πausanίας αναφέρει το τοπωνύμιο Δειράς, ἐπὶ της ακρόπολης της πόλης και πλησίον του ιεροῦ της Ἴρας Ακραιάς. Στην Δειράδα υπήρχε και ναός του Απόλλωνος Δειραδιώτου, ο οποίος φιλοξενούσε το χάλκινο λατρευτικό ἀγάλμα του θεοῦ και λειτουργούσε ως μαντείο, με την παρουσία ἱερείας. Στην ἴδια πόλη ἀνήκε και η πύλη της Δειράδος, ἀπὸ την οποία ἀρχιζε ο

8. RE V (1905), λ. *Deraí* (2) (G. Wissowa).

9. Εκτός των μεσσηνιακῶν και των λακωνικῶν ἀναφέρονται ἀπὸ τον Ξενοφῶντα και οὐ Δέρες της Σικυωνίας, μία οχυρὴ θέση που παραμένει ἀγνωστή (Ξεν. Ἑλλ. 7.1.22· RE V [1905], λ. *Deraí* [1] [G. Wissowa]).

10. Πaus. 3.20.7: ...πεντεκαίδεκα δὲ τοῦ Ἐλευσινίου σταδίου ἀφέστηκεν Λαπίθαιον καλούμενον ἀπὸ ἀνδρὸς ἐγχωρίου Λαπίθου· τοῦτό τε οὖν τὸ Λαπίθαιον ἐστὶν ἐν τῷ Ταυγέτῳ και οὐ πόρρω Δέρειον ἔνθα Ἀρτέμιδος ἀγάλμα ἐν υπαίθρῳ Δερεάτιδος, και πηγὴ παρ' αὐτῷ ἦν Ἄνονον ὀνομάζουσι ...· Ησύχ. λ. Δέραι: ...αὶ συνάγκειαι· Λάκωνες· RE V [1905], λ. *Dereion* (G. Wissowa). Το Λαπίθαιον τοποθετεῖται σε μία κορυφὴ του λακωνικοῦ Ταυγέτου πᾶνω ἀπὸ τον σύγχρονο οικισμό των Ανωγείων, περίπου 9 χλμ. νοτίως της Σπάρτης, ωστόσο το Δέρειον δεν ἔχει ἔως σήμερα ταυτισθεῖ με ἀσφάλεια (H.A. Ormerod, «Laconia. II. Topography», *BSA* 16 [1909-1910] 65-66, εικ. 1· Brulotte, *Artemis* [βλ. σημ. 2] 170-171· W. Cavanagh, J. Crouwel, R.W.V. Catling και Gr. Shipley, *Continuity and Change in a Greek rural Landscape. The Laconian Survey*, τόμ. II [ABSA Suppl. 27, Λονδίνο-Αθήνα 1996] 291 [GG118])· Is. Solima, *Heiligtümer der Artemis auf der Peloponnese* (Χαϊδελεβέργη 2011) 166-167. Υποψήφια προς ταύτιση θεωρεῖται και η θέση «(στο) Μολύβι», μία κορυφὴ κοντά στον οικισμό των Ανωγείων, ὅπου ἔχουν περισυλλεγεῖ νομίσματα και μολύβδινα εἰδῶλια (Cavanagh κ.ά., *Laconian Survey* [βλ. ὁ.π.] 294 [HH267]).

11. Πaus. 3.20.7· RE V (1905), λ. *Dereatis* (G. Wissowa).

12. Στέφ. Βυζ., Ἑθνικά: Δέραι· τόπος Λακωνικῆς. Τὸ ἔθνικὸν Δεραῖος ἢ Δερεάτις, ἀφ' οὗ Δερεάτιδος Ἀρτέμιδος ἱερόν. Καὶ τὸν δῆμον δὲ Δειράδας φασὶ και τοὺς δημότας Δειραδιώτας ἀπὸ τινὸς ἥρωος.

13. Ησύχ. λ. Δέραι· M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, τόμ. I (Μόναχο 1967) 161 σημ. 12.

ανηφορικός δρόμος προς την Λύρκεια.¹⁴ Αξιοσημείωτη είναι, το δίχως άλλο, και η καταγραφή από τον Στέφανο Βυζάντιο μίας αρκαδικής πόλης με το όνομα Δέραια.¹⁵

Η πληροφορία του Ησυχίου ότι με την λέξη δέρα δηλώνεται η υπερβολή ὄρους,¹⁶ αλλά και η χαρακτηριστική χρήση των λέξεων Δέρειον, Δερεάτις, Δειράς και Δειραδιώτης καταδεικνύει ότι αυτές χρησιμοποιούντο για να δηλωθούν θέσεις ή ιδιότητες θεών που συνδέονται με δυσπρόσιτες, απόκρημνες περιοχές, προβάλλοντας στον χώρο τους όπως προβάλλει ο τράχηλος του λαιμού σε σχέση με το ανθρώπινο σώμα.¹⁷

I. Η επιγραφική μαρτυρία

Στην προσπάθεια εντοπισμού του αρχαίου τοπωνυμίου, σημαντική βοήθεια προσφέρουν οι μαρτυρίες των επιγραφών. Κατά την ανασκαφή της πόλης της Μεσσήνης, ήλθε στο φως ψήφισμα του 2ου αιώνα π.Χ. που αναφέρεται στην διευθέτηση της συνοριακής γραμμής της Μεσσήνης με την Φιγάλεια ή την Μεγαλόπολη:¹⁸

[-----]ει[-----]
 [-----]κατὰ δέραν [-----]
 [--κατ]ὰ τὸ κοῖλον εἰς τὰν κ[ράναν-----]¹⁹
 4 [--ὄπω]ς οὖν τὰν χώραν με-----

14. Πaus. 2.24.1. Για τον εντοπισμό και την ανασκαφή του ιερού βλ. E. Kadletz, «The Cult of Apollo Deiradiotes», *TAPA* 108 (1978) 93-101· N. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά - Λακωνικά* (Αθήνα 1979) 176-178 σημ. 1, εικ. 178.

15. Στέφ. Βυζ., *Ἑθνικά: Δέραια· πόλις Ἀρκαδίας*. Τὸ ἐθνικὸν Δεραϊεύς ὡς Ἑραιοῦς Ἀρκαδίας γὰρ ἀμφοτέρω.

16. Ησυχ. λ. δέρα· ὑπερβολὴ ὄρους. Αἱ δὲ τὰ σιμὰ τῶν ὄρων.

17. *LSJ*, λ. δειράς: «the ridge of a chain of hills»· I. Σταματάκος, *Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (Αθήνα 1990) λ. δειράς: «ἡ ράχις βουνοῦ», II - δειρή: τράχηλος, λαιμός· Παπαχατζής, *Λακωνικά* (βλ. σημ. 14) 400 σημ. 3.

18. *IG V 1, 1429*· Sh. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.* (Μπέρκλεϊ 1996) 122-124 σημ. 4 (No 40 III). Για την συνοριακή διαμάχη των δύο πόλεων, όπως καταγράφηκε σε επιγραφή της Μεσσήνης, βλ. Π. Θέμελης, «Κρίμα περί χώρας Μεσσηνίων και Μεγαλοπολιτών», στο Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την Αρχαία Αρκαδία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου προς τιμήν του James Roy* (Στεμνίτσα 2008) 211-222, πίν. 37-38. Για την χρονολόγηση της επιγραφής βλ. Θέμελης, «Κρίμα» (βλ. ό.π.) 219 σημ. 16. Η στήλη μελετάται εκ νέου από την Βούλα Μπαρδάνη η οποία και προτείνει νέα ανάγνωση κατά σημεία (βλ. σημ. 19, 20, 21).

19. Η Β. Μπαρδάνη δεν θεωρεί την αποκατάσταση ασφαλή.

[-- Μεσσά]νιοι διὰ τὸ παράδειγμ[α - - - - -]
 [- - - ἀσφ]αλεῖς²⁰ κτήσεις ἐν στάλαι²¹ λ[ιθίνοι - - -]
 [-- Μεσσα]νίοις περὶ τᾶς [χ]ώρας ποτὶ Μεγ[αλοπολίτας]

Ἡ λέξι δέρα φαίνεται να περιγράφει μια (δυσπρόσιτη;) θέση ἐπὶ της συμφωνηθείσας συνοριακῆς γραμμῆς των δύο επικρατειῶν. Πολύ κοντά σε αὐτὴν αναφέρεται μάλιστα μία μικρὴ κοιλάδα ([- - - κατ]ὰ τὸ κοῖλον εἰς τὰν κ[ράναν - - -]), στην οποία, κατὰ τὴν αρχικὴ ἀποκατάσταση της ἐπιγραφῆς, υπήρχε και πηγή.²²

Ἀλλά και στην ἴδια τὴν πόλη της Μεσσήνης, σε στήλη που βρέθηκε ἔξω ἀπὸ το Βουλευτήριο και καταγράφει τις εἰσφορὲς ἀτόμων ἢ κοινωνικῶν ομάδων στην πόλη, κατὰ περιοχὲς και συνοικίες, εἶναι χαραγμένο το ὄνομα Βουμαδέραι, δηλωτικό προφανῶς κάποιου ἀπομακρυσμένου, δυσπρόσιτου (;) πολισματος.²³

Μία δυσπρόσιτη, ορεινὴ περιοχή, που ταυτίζεται με τὴν συνοριακὴ γραμμὴ Μεγαλοπολίτιδος – Μεσσήνης περιγράφει πιθανῶς ἓνα ἀκόμη ἀπόσπασμα ψηφίσματος που προέρχεται ἀπὸ τὴν Παλαιστρα της Ολυμπίας.²⁴

[- - - - - τὰς χαρ]ἀδ[ρας - - - - -]
 [- - - - - τὰ]ς χαράδρ[ας - - - - -]
 [- - - - -] λον ἄχρι | Μ [- - - - -]
 4 [- - εἰς] τὸ ἱερὸν τᾶς Ἄρ[τέμιτος - - - - -]
 [- - - - -] ΣΠΟΡΘΑΣ κατὰ τ[ὸν - - - - -]
 [- - - - -] κατὰ τὰν νάπα[ν - - - - -]

20. Η Β. Μπαρδάνη δεν θεωρεῖ τὴν συμπλήρωση ἀσφαλὴ.

21. Κατὰ τὴν Β. Μπαρδάνη ἡ φράση δύναται να ἀποκατασταθεῖ ως ἐνστάλους.

22. Μία κρήνη, ως σημεῖο ἀναφορᾶς κατὰ τὴν οριοθέτηση συνόρων ἀνάμεσα σε Μεσσηνίους και Ἀρκάδες [Φι(γ)αλείους], ἀπαντάται και σε ἐπιγραφὴ τερμονισμοῦ ἀπὸ τὴν Μεσσήνη (IG V 1, 1430· Ager, *Interstate Arbitrations* [βλ. σημ. 18] 121-122, No 40 II). Για τὴν κρήνη ως τοπογραφικὸ σημεῖο βλ. και FD III 4, 280, στήλη D, στ. 5-6 (Δελφοί)· A. Magnetto, *Arbitrati interstatali greci II. Dal 337 al 196 a.C.* (Πίζα 1997) αρ. 13, I, στ. 12 (Κως). Για τὴν λέξι δέρα βλ. και W.K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography VII* (Ἀμστερνταμ 1991) 179-181, με ἀναφορὰ στην ἐπιγραφὴ της Ολυμπίας InO 46.

23. Ευχαριστῶ τὴν συνάδελφο Βούλα Μπαρδάνη για τὴν σχετικὴ πληροφορία, καθὼς στην ἐτήσια ἀναφορὰ των ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν το κείμενο της ἐπιγραφῆς (AEM 6635) δεν δημοσιεύεται, ἐνὼ το ὄνομα Βουμαδέραι δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των ὄσων τοπωνυμίων ἐνδεικτικὰ παρατίθενται ἀπὸ τον συγγραφέα (Ἄνδανίαις, Ἄρτεμιταῖωι, Θερμύδραι κλπ). Για το θέμα βλ. Π. Θέμελης, «Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης», ΠΑΕ (1994) 77-78.

24. F. Eckstein, «Inchriften», στο E. Kunze (ἐπιμ.), *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Winter 1953/4 und 1954/5* (Βερολίνο 1958) 209-211· SEG 17 (1960) 195.

[- ----] ΛΙ κατὰ κρ[ίσιν -----]
 8 [- ----] | ΑΠΙΑΝΤ [- ----]
 [- ----] ΥΛΕΓ [- ----]

Ο Felix Eckstein, που επιμελήθηκε της σχετικής δημοσίευσης, παρατηρεί τις ομοιότητες του παραπάνω αποσπάσματος με την επιγραφή IνO 46, ωστόσο αποκλείει το ενδεχόμενο τα δύο θραύσματα να συνανήκουν.²⁵ Πιθανολογεί μάλιστα ότι το ψήφισμα της Παλαιστρας, που χρονολογεί στο α΄ μισό του 2ου αιώνα π.Χ., αναφέρεται στην νότια Μεγαλοπολιτική εξαιτίας των περιγραφόμενων ορεινών όγκων και της αναφοράς στο ιερό της Αρτέμιδος.

II. Μία κοινή αρκαδο-μεσσηνιακή θέση και ένα ιερό

Στην συννοριακή γραμμή Αρκαδίας – Μεσσηνίας τοποθετείται το αναφερόμενο από τον Στράβωνα Άλωριον ἔλος, καθώς επίσης και το ιερό της Αρτέμιδος Ελείας.²⁶ Όπως δηλώνεται από το προσωνόμιο της, η λατρεία της θεάς συνδεόταν με λιμνάζοντα ύδατα, ενδεχομένως και σύνορα, όπως άλλωστε και η Λιμνάτις του Ταυγέτου.²⁷

25. Για το έτερο ψήφισμα της Ολυμπίας βλ. IνO 46· IG V 2, xxvii (πλ. Α, θρ. c, d)· SEG 11 (1950) 1189· Valmin, *Études* (βλ. σημ. 2) 122-123· Brulotte, *Artemis* (βλ. σημ. 2) 233-234. Σύμφωνα με την άποψη των Dittenberger – Purgold, οι οποίοι πρώτοι δημοσίευσαν την επιγραφή, η οπισθόγραφη στήλη ψηφίσματος περιγράφει την οριοθέτηση των συνόρων μεταξύ Μεγαλοπολίτιδος – Μεσσηνίας (πλευρά Α) και Μεγαλοπολίτιδος – Θουρίας (πλευρά Β), περί το 180 π.Χ. Στην α΄ όψη ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά σε θέση που κατονομάζεται ως κοῖλα δέρα (στ. 30), αλλά και σε ένα ιερό της Αρτέμιδος, το οποίο, κατά την αρχική ερμηνεία, αποτέλεσε σημείο αναφοράς στον τερμονισμό. Η ανακάλυψη νέων θραυσμάτων της στήλης που μοιάζουν να συνανήκουν με τα πρώτα, οδήγησαν στην αναδημοσίευση της επιγραφής από τους Thür και Taeuber και στην νέα ερμηνεία τους ότι πρόκειται για επιγραφή τερμονισμού που αναφέρεται στα προς βορράν σύνορα της Μεγαλοπολίτιδος, προς την κατεύθυνση της Μαντινείας, λόγω σαφούς αναφοράς στην Ελισφασία (G. Thür και H. Taeuber, *Prozessrechtliche Inschriften der griechischen Poleis: Arkadien* [Βιέννη 1994] αρ. 31, 306-326). Για την θέση της Ελισφασίας ή Ελισσούντος βλ. T.H. Nielsen, «Arkadia», στο M.H. Hansen και T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2004) 512-513 (αρ. 273), όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

26. Στράβ. 8.3.25: οἱ δὲ περὶ τὸ Ἀλῶριον ἔλος, οὗ τῆς Ἐλείας Ἀρτέμιδος ἱερὸν τὸ ὑπὸ τοῖς Ἀρκαδίαι ἐκείνοι γὰρ ἔσχον τὴν ἱερῶσύνην· Valmin, *Études* (βλ. σημ. 2) 120-122. Solima, *Artemis* (βλ. σημ. 10) 64.

27. L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland. Vol. I: Reisen im Peloponnes* (Βερολίνο 1841) 1-24· Brulotte, *Artemis* (βλ. σημ. 2) 234-239· Maddalena Luisa Zunino, *Hiera Messeniaka: la storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica* (Ούντινε 1997) 48-54· Fr. de Polignac, *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης. Λατρείες, χώρος και κοινωνία*

Εκτός από το ορεινό ιερό της, η Άρτεμις Ελεία λατρευόταν και στην πόλη της Μεσσήνης.²⁸

Η Madeleine Jost επεσήμανε ότι η λατρεία της Αρτέμιδος Ελείας ήταν κοινή στους Αρκαάδες και τους Τριφυλίους και ότι το ιερό πρέπει να τοποθετηθεί κάπου στα δυτικά σύνορα της Αρκαδίας, στην ευρύτερη περιοχή του Λυκαίου όρους και του όρους Είρα, στα σύνορα Μεσσηνίας – Αρκαδίας.²⁹ Από την άλλη, ο Mattias Natan Valmin, ερμηνεύοντας την δεύτερη επιγραφή της Ολυμπίας (InO 46, στ. 30), ταυτίζει την αναφερόμενη θέση κοίλα δέρα με τις «μεσσηνιακές Δέρες» του Παυσανία, όπου έλαβε χώρα η σύγκρουση του Μεσσηνιακού Πολέμου με την περιοχή της Άνω Μέλπειας στα σημερινά αρκαδο-μεσσηνιακά σύνορα· θεώρησε μάλιστα πιθανή την ύπαρξη στην περιοχή ενός ιερού αφιερωμένου στη λατρεία της Αρτέμιδος Δερεάτιδος.³⁰ Με αφορμή την άποψη του Valmin, αξίζει να σημειωθούν τα ακόλουθα:

1) Ο «οριακός» χαρακτήρας της Αρτέμιδος με την ιδιότητα της Δερεάτιδος/Ελείας, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε πιθανή την ύπαρξη ενός ιερού της σε μια δυσπρόσιτη περιοχή που αποτέλεσε πανάρχαιο σύνορο ανάμεσα σε διαφιλονικούμενες επικράτειες. Υπενθυμίζεται ότι πολλές συγκρούσεις ελληνικών πόλεων κατά τους αρχαίους χρόνους, ανάλογες με αυτήν που έλαβε χώρα στις μεσσηνιακές Δέρες, είχαν ως επίκεντρό τους ένα εξωαστικό – μεθοριακό ιερό. Οι μάχες αυτές, που κινητοποιούν ομάδες επίλεκτων πολεμιστών σε ανταρτοπόλεμο, σε περιοχές διαρκώς αμφισβητούμενες, συνδέονται με θεότητες – προστάτιδες των μεταβάσεων. Συνεπώς, είναι εύλογη η σύνδεση του πολέμου που επέλεξε να ξεκινήσει ο Αριστομένης από τις Δέρες, με την Άρτεμι, θεότητα των ορίων και των μεταβάσεων.³¹

2) Το τοπωνύμιο Δέραι συνδέεται τόσο στην Λακωνία όσο και την Αργολίδα με δύο ιερά: στον μεν λακωνικό Ταύγετο με το ιερό της Αρτέμιδος Δερεάτιδος, στο δε

(8^{ος}-7^{ος} αιώνας), μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος (Αθήνα 2000) 82, 92-94· Σ.Σ. Κουρσούμης, «Ένα κάτοπτρο από το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στον Ταύγετο», *HOROS* 17-21 (2004-2009) 317-320· Luraghi, *Messenians* (βλ. σημ. 2) 16-27· O. Gengler, «Une épingle pour Artémis Limnatis», *RA* (2009) (1) 53-68· Solima, *Artemis* (βλ. σημ. 10) 208.

28. Ησύχ. λ. ελεία: ... και Άρτεμις ἐν Μεσσήνη.

29. Madeleine Jost, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie* (Παρίσι 1985) 188 σημ. 4, 395-398· Brulotte, *Artemis* (βλ. σημ. 2) 36, 233-234.

30. Valmin, *Études* (βλ. σημ. 2) 122-124. Οχύρωση απαντάται και στην θέση Κακαλέτρι, λίγο βορειότερα, εκεί όπου τοποθετείται και το όρος της Είρας (Valmin, *Études* [βλ. σημ. 2] 118-119· *ΑΔ* 27 (1972) *Χρον.* Β1, 264· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά* [βλ. σημ. 2] 70 σημ. 1).

31. Polignac, *Γέννηση* (βλ. σημ. 27) 81, 88-89.

Ἄργος με το ιερό του αδελφού της θεάς, του Απόλλωνος Δειραδιώτου.³² Πέραν της διαχρονικής σχέσης των Μεσσηνίων με τους Λακεδαιμονίους, η μεσσηνιακή γενεαλογία συνδέεται και με το Ἄργος, αφού η ηρωίδα και γενάρχης Μεσσήνη ήταν κόρη του Αργείου βασιλιά Τρίοπος,³³ ενώ μετά την απελευθέρωση της περιοχής, ο Αργεῖος στρατηγός Επιτέλης φέρεται να ανακάλυψε στην Ιθώμη την υδρία όπου φυλασσόταν το έλασμα με το τελετουργικό των ιερών μυστηρίων της Ανδανίας, η αναβίωση των οποίων συνδέθηκε με την αποκατάσταση της εθνικής τους ταυτότητας.³⁴

3) Η ίδρυση ενός ιερού της Αρτέμιδος στις λακωνικές Δέρες δεν αποκλείεται να συνδέεται ιστορικά με την μαρτυρούμενη από τον Πausανία μάχη του Β΄ Μεσσηνιακού Πολέμου στις μεσσηνιακές Δέρες και την ύπαρξη προγενέστερου ιερού της θεάς εκεί. Ιδιαίτερα χρήσιμη μάλιστα αποδεικνύεται η παρατήρηση του Στράβωνος ότι μετά την κατάληψη του ιερού της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Δενθελιάτιδα του Ταυγέτου, κατά την έναρξη των Μεσσηνιακών Πολέμων, οι Σπαρτιάτες προχώρησαν στην ίδρυση ιερού της Αρτέμιδος στην περιοχή Λίμνες της Σπάρτης.³⁵ Φαίνεται λοιπόν ότι η ίδρυση ιερών στην πρωτεύουσα της Λακεδαίμονος ή περίξ αυτής, κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και μάλιστα μετά από στρατιωτικές επιτυχίες, αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική. Ανάλογη με την περίπτωση της Λιμνάτιδος, είναι πιθανότατα και η ίδρυση του ιερού του Απόλλωνος Μαλαέατα στην αγορά της πόλης της Σπάρτης, μετά την νίκη της επί των

32. Στο Ἄργος, η λατρεία της Αρτέμιδος μαρτυρείται χάρη σε ένα θραύσμα επιγραφής που βρέθηκε στο Ηραίο (IG IV 513), ενώ ο Πausανίας αναφέρει μία στήλη στο ιερό του Λυκείου Απόλλωνος όπου απεικονιζόταν η θεά (Πaus. 2.19.7).

33. Πaus. 4.1.2· N. Luraghi, «Becoming Messenian», *JHS* 126 (2002) 65-67 σημ. 104.

34. Πaus. 4.26.7· Nadine Deshours, *Les mystères d'Andania: étude d'épigraphie et d'histoire religieuse* (Μπορντώ 2006)· Π. Θέμελης, «Τα Κάρνεια και η Ανδανία», στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α.Α. Λαιμού, Α.Γ. Μενδώνη και Ν. Κούρου (επιμ.), *Ἀμύμονα ἔργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη* (σειρά δημοσιευμάτων Αρχαιολογίας τόμ. 5, Αθήνα 2007) 509-528.

35. Στράβ. 8.4.9: τὸ δ' ἐν Λίμναις τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν, ἐφ' ᾧ Μεσσήνιοι περὶ τὰς παρθένους ὑβρῆσαι δοκοῦσι τὰς ἀφιγμένας ἐπὶ τὴν θυσίαν, ἐν μεθορίοις ἐστὶ τῆς τε Λακωνικῆς καὶ τῆς Μεσσηνιακῆς, ὅπου κοινὴν συνετέλουν πανήγυριν καὶ θυσίαν ἀμφότεροι· μετὰ δὲ τὴν ὕβριν οὐ διδόντων δίκας τῶν Μεσσηνίων, συστήναί φασι τὸν πόλεμον. Ἄπο δὲ τῶν Λιμνῶν τούτων καὶ τὸ ἐν τῇ Σπάρτῃ Λιμναῖον εἴρηται τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν. Σχετικά με την πρακτική της ίδρυσης ιερού στην Μεσσήνη για την ιδιοποίηση μιας σπαρτιατικής λατρείας βλ. Luraghi, «Becoming Messenian» (βλ. σημ. 33) 54.

Αργείων στον Πάρνωννα, και την κατάληψη της Θυρεάτιδος.³⁶ Οι αναφορές αυτές ενισχύουν την πιθανότητα ίδρυσης του ιερού του λακωνικού Ταυγέτου εις ανάμνησιν της μάχης στις μεσσηνιακές Δέρες, μετά την οριστική κατάληψη του μεθοριακού ιερού της Αρτέμιδος Δερεάτιδος από τον σπαρτιατικό στρατό.

4) Πέραν της σύνδεσης του ιερού με τις Δέρες, ηχηρή παραμένει η αναφορά του Στράβωνος στο ιερό της Ελείας Αρτέμιδος στα νότια σύνορα της Αρκαδίας,³⁷ ενώ η σημείωση του Ησυχίου για λατρεία της Αρτέμιδος Ελείας στη Μεσσήνη γεννά σκέψεις για εξωαστική λατρεία που μεταφέρθηκε εντός των τειχών, κατά την συνήθη πρακτική. Οι προερχόμενες από διαφορετικές πηγές πληροφορίες για κοινή (;) αρκαδική και μεσσηνιακή λατρεία της Ελείας, μπορούν να συνεξεταστούν με τις αναφορές του Πausανία στην περιοχή της Φιγαλείας, όπου σημειώνει μία δυσπρόσιτη μεσσηνιακή τοποθεσία με το όνομα Ἐλαιός («... ὑπὲρ δρυμόν τε Λύκαιο»),³⁸ αλλά και το όρος Ἐλαίον, το οποίο τοποθετεί σε απόσταση τριάντα σταδίων «ἐξ δεξιῶν» της Φιγαλείας.³⁹ Καθώς το όρος Κωτίλιον και ο ναός του Επικουρίου Απόλλωνος, στα βορειοδυτικά του Τετραζίου, τοποθετούνται από τον περιηγητή «ἐν ἀριστερᾷ» της πόλης, σε απόσταση σαράντα περίπου σταδίων, το σημερινό όρος Τετράζι μοιάζει να ταυτίζεται με το αρχαίο όρος Ελαίον. Το τραχύ και ξερό Τετράζι, κατά τι υψηλότερο από το ογκώδες Λύκαιο,⁴⁰ δεσπόζει στα νότια του αρκαδικού ιερού όρους, αποτελώντας το φυσικό σύνορο ανάμεσα στην Μεσσηνία και την Αρκαδία, ενώ στα δυτικά του εκτεινόταν η Τριφυλία. Λαμβάνοντας μάλιστα υπ' όψιν τις σχετικές αναφορές του Πausανία, το Τετράζι μπορεί να ταυτιστεί τόσο με το αρκαδικό Ελαίον, όσο και με τον τραχύ, μεσσηνιακό Ελαιό, ο οποίος, κατά τον περιηγητή, τοποθετείται «πάνω από τον δρυμό του Λυκαίου». Συνεπώς, και το ιερό της Αρτέμιδος Ελείας, το οποίο ονομαστικά και πιθανώτατα γεωγραφικά συνδέεται με τις δύο προαναφερθείσες θέσεις, αλλά και το πιθανολογούμενο ιερό της Αρτέμιδος Δερεάτιδος,

36. Polignac, *Γέννηση* (βλ. σημ. 27) 86-87· Androniki Makres, «Unpublished Epehebic List in the Benakeion Museum of Kalamata», στο L. Mitchell και L. Rubinstein (επιμ.), *Greek History and Epigraphy: Essays in honour of P.J. Rhodes* (Σουόνσι 2009) 188-189.

37. Στράβ. 8.3.25. Η πιθανότητα να ταυτίζεται το ιερό της Ελείας με το ιερό της Αρτέμιδος Ηγεμόνης στην Λυκόσουρα, το οποίο βρισκόταν απέναντι από το ιερό της Δέσποινας και της Κόρης (Πaus. 8.37.1) θα πρέπει να αποκλειστεί, καθώς η Λυκόσουρα αφενός απέχει αρκετά από τις ανατολικές παρυφές της οροσειράς του Λυκαίου, αφετέρου παρέμεινε, έστω και για λίγο, αυτόνομη πόλη, ακόμη και μετά την ίδρυση της Μεγαλόπολης (Πaus. 8.27.5· Nielsen, «Arkadia» [βλ. σημ. 25] 517 [αρ. 280], 521 [αρ. 282]).

38. Πaus. 4.1.6.

39. Πaus. 8.41.7, 42.1.

40. Έχει υψόμετρο 1.389 μ. έναντι των 1.383 μ. του όρους Λυκαίου.

μπορούν να τοποθετηθούν στην ευρύτερη περιοχή νοτίως του Λυκαίου όρους. Όλα τα δεδομένα συνηγορούν στο ότι τα δύο ιερά χωροθετούνται στην περιοχή των αρκαδο-μεσσηνιακών συνόρων, ενώ ενδεχομένως ταυτίζονταν⁴¹ (εικ. 2).

III. Αναζητώντας το ιερό στην βόρεια Μεσσηνία

Η ανασκαφή ενός αρχαίου ναού στη δυσπρόσιτη θέση «Πετρούλα/ Πισαηλιάς», στις νότιες παρυφές του Τετραζίου και αμέσως βορείως του οικισμού της μεσσηνιακής Άνω Μέλπειας, αποτελεί ενδεχομένως το κλειδί για την λύση του γρίφου. Πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού, κατά την ανασκαφή του οποίου διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις: η πρώτη χρονολογείται από τα τέλη του 6ου – αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ η δεύτερη από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ., εποχή που σφραγίζεται από την δημιουργία δύο νέων κρατών στην νότια Πελοπόννησο, του αρκαδικού, με την ίδρυση της Μεγαλόπολης το 370 π.Χ., και του μεσσηνιακού, με την ίδρυση της Μεσσήνης το 369 π.Χ.⁴²

Ο ναός δεσπόζει σε χαμηλό σχετικά ύψωμα, με περίοπτη θέα προς το ναό του Επικουρίου Απόλλωνος στα βορειοδυτικά, την κορυφή του Τετραζίου προς βορρά και τον μεσσηνιακό κάμπο με το όρος της Ιθώμης στα νότια. Η θέση αποτελεί το νοτιότερο άκρο του όγκου του Τετραζίου, διαθέτει μία ομαλή πρόσβαση από την εύφορη κοιλάδα που απλώνεται στην δυτική και την βόρεια πλευρά της, ενώ απότομος γκρεμός ορίζει τις ανατολικές και νότιες παρυφές της. Η παρουσία της κοιλάδας στα βόρεια και δυτικά παραπέμπουν στο *κοῖλον* της επιγραφής της Μεσσήνης, ενώ οι απότομες χαράδρες προς νότο και ανατολή στην *δέρα*. Το ανάγλυφο του τοπίου άλλωστε προσομοιάζει στην περιγραφή της επιγραφής της Ολυμπίας

---

41. Ο James Roy υποστηρίζει ότι τουλάχιστον κατά τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους η ταυτότητα των μεσσηνίων κατοίκων της περιοχής νοτίως της Νέδας ήταν ρευστή (Roy, *Berekla* [βλ. σημ. 4] 59). Συνεπώς μοιάζει απολύτως λογική μία ταύτιση στην τοπική συνείδηση, του «αρκαδικού» Ελαίου και του «μεσσηνιακού» Ελαιού, στην περιοχή του Λυκαίου. Από την πλευρά της η Madeleine Jost επισημαίνει ότι η λατρεία της Αρτέμιδος Ελείας ήταν πιθανότατα κοινή στους Αρκάδες και τους Τριφυλίους, αφού το ιερό τοποθετείται στα νοτιοδυτικά σύνορα της Αρκαδίας (Jost, *Cultes* [βλ. σημ. 29] 188 σημ. 4).

42. Γεωργία Χατζή-Σπηλιοπούλου, «Άνω Μέλπεια», *ΑΔ* 50 (1995) *Χρον.* Β1, 186, πίν. 74α-β. Κατά το τελευταίο έτος της υπηρεσίας μου στην ΔΗ΄ ΕΠΚΑ διενήργησα αυτοψία στην θέση και στην ευρύτερη περιοχή, ενισχύοντας την πεποίθησή μου ότι η θέση συνδέεται με τις αναφορές του Πausanias και τις μαρτυρίες των επιγραφών. Μετά την αναχώρησή μου από την Μεσσηνία, τον Απρίλιο του 2010, διενεργήθηκε από την τότε Προϊσταμένη της Εφορεία ανασκαφή στο πλάτωμα της θέσης «Πετρούλα/ Πισαηλιάς», τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν στο άρθρο: Ξένη Άραπογιάννη, «Ανασκαφή στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας», *ΑρχΕφημ* 149 (2010) *Χρονικά* 249-58, εικ. 1-17.

(SEG XVII 195) και στο αναφερόμενο ιερό της Αρτέμιδος που τοποθετείται κάπου στα αρκαδο-μεσσηνιακά σύνορα, ενώ η *νάπη* της ίδιας επιγραφής καθιστά ελκυστική την ταύτισή της με το βαθύ φαράγγι στα δυτικά/ βορειοδυτικά του υψώματος, το οποίο σημειωτέον κατά τους χειμερινούς μήνες αποτελεί την κοίτη χειμάρρου που κατεβαίνει από το Τετράζι στον κάμπο.⁴³ Τέλος η θέση του «Πισαηλιά» συνδέεται στα ανατολικά με το ορεινό πέρασμα «του Ίσσαρη»⁴⁴ που οδηγεί από την νότια Μεγαλοπολιτική χώρα, στην βόρεια Μεσσηνία⁴⁵ (εικ. 3).

Μολονότι η ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας μοιάζει αδιευκρίνιστη, οι μικρογραφικές, σιδερένιες αιχμές δοράτων που ήλθαν στο φως κατά την ανασκαφή, παραπέμπουν στον πολεμικό χαρακτήρα της λατρείας,⁴⁶ ενώ χρήσιμη ως προς την ερμηνεία μπορεί να αποδειχθεί μία δεύτερη, προσεκτικότερη ανάγνωση της επιγραφής ενός δημοσιευμένου οστράκου του πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ. από το ιερό,⁴⁷ η επιγραφή, χαραγμένη στην εξωτερική όψη μελαμβαφούς αγγείου, καταγράφει την αφιέρωσή του, πιθανώς από μία γυναίκα.⁴⁸ Η αναγνώριση του μεσσηνιακού/ λακωνικού αλφαβήτου συνηγορεί στο ότι το συνοριακό αυτό ιερό επισκέπτονταν ήδη από τον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ. μεσσήνιοι προσκυνητές.

Η ανασκαφική μάλιστα διαπίστωση ότι περί τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. ένας μεγαλύτερος ναός ιδρύεται στην θέση του αρχαϊκού, πιθανόν από τους ανεξάρτητους πλέον Μεσσηνίους, ενισχύει ακόμη περισσότερο την πεποίθηση ότι η λατρευόμενη θεότητα συνδέθηκε με την μεσσηνιακή μυθολογία, στην οποία δόθηκε έμφαση στα

43. LSJ, λ. *νάπη*, ἡ = ... *it is plain that νάπος was a glen or ravine*. Το φαράγγι του Ριντόμου (Κοσκάρακας), στο βόρειο όριο της μεσσηνιακής Μάνης ταυτίζεται με την Χοίρειο Νάπη των επιγραφών (W. Kolbe, «Die Grenzen Messeniens in der ersten Kaiserzeit», *AthMitt* XIX [1904] 366· Παπαχατζής, *Μεσσηνιακά* [βλ. σημ. 2] 48 σημ. 2, 89 σημ. 3. Σ.Σ. Κουρσούμης και Δ. Κοσμπόπουλος, «Ager Denthaliatis: Παλαιά και νέα όροσημα στην κορυφογραμμή του Ταυγέτου», *ΑρχΕφημ* 152 [2013] [υπό έκδοση]).

44. Σύγχρονος οικισμός στα νότια σύνορα της Αρκαδίας.

45. Πίκουλας, *Μεγαλοπολιτική* (βλ. σημ. 5) 220.

46. Αραπογιάννη, «Άνω Μέλπεια» (βλ. σημ. 42) 257, εικ. 15.

47. Για την αρχική δημοσίευση του οστράκου βλ. Αραπογιάννη, «Άνω Μέλπεια» (βλ. σημ. 42) 258, εικ. 17.

48. Μία προσεκτικότερη ανάγνωση της δημοσιευμένης επιγραφής, δύναται να αποκαταστήσει το μεσσηνιακής προέλευσης όνομα Άρχιδῶ, γραμμένο σε πτώση ονομαστική, ευνοώντας μία συνακόλουθη ερμηνεία για την φύση της λατρευόμενης θεότητας (Άρχιδῶ ἀνέθεκε). Αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα Άρχιδῶ έφερε μία μεσσήνια ιέρεια από την Ασίνη του 2ου αιώνα μ.Χ. (IG V 1, 1414· LGPN IIIa, 77). Καμία από τις δύο παραλλαγές του ονόματος (Άρχιδῶ και Άρχιδῶ) δεν απαντάται στην Αρκαδία ή την Λακωνία.

χρόνια της ανεξαρτησίας στο πλαίσιο της συγκρότησης ή ανασυγκρότησης της εθνοτικής ταυτότητας.⁴⁹

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, δηλαδή η πιθανή εθνοτική καταγωγή της αναθέτριας, η πολεμική και ενδεχομένως θηλυκή φύση της θεότητας, αλλά και η επανίδρυση του ναού περί τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., αποτελούν στοιχεία που ευνοούν την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας του ναού της Άνω Μέλπειας με την Άρτεμι Δερεάτιδα – Ελεία.⁵⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Mattias Natan Valmin υπήρξε ο πρώτος που ταύτισε το αναφερόμενο από τον Πausanία αρκαδικό όρος Ελάιον με την ευρισκόμενη αμέσως δυτικώς του «Πισαηλιά» κορυφή του «Προφήτη Ηλία», όπου μάλιστα απαντάται σύγχρονος ναός αφιερωμένος στον χριστιανό άγιο.⁵¹ Από την ανάγνωση των κειμένων του προκύπτει ότι ο σουηδός αρχαιολόγος δεν κατόρθωσε να εντοπίσει τα λείψανα του αρχαίου ναού στο γειτονικό ύψωμα. Ωστόσο, στην περιοχή αυτή αναζήτησε το ιερό της Αρτέμιδος, ταυτίζοντας εμμέσως την αρκαδική Ελεία με την μεσσηνιακή Δερεάτιδα.⁵²

IV. Συμπέρασμα

Οι μεσσηνιακές Δέρες, όπου κατά τον Πausanία έλαβε χώρα η πρώτη σύγκρουση του Β΄ Μεσσηνιακού Πολέμου, τοποθετούνται με σχετική ασφάλεια πλέον στην βόρεια Μεσσηνία, νοτίως του Λυκαίου όρους, κοντά στα σημερινά αρκαδο-μεσσηνιακά σύνορα. Δύο αποσπασματικά σωζόμενα ψηφίσματα του 2ου αιώνα π.Χ. από την

49. Αραπογιάννη, «Άνω Μέλπεια» (βλ. σημ. 42) 258. Για την εθνοτική ανασυγκρότηση των Μεσσηνίων και την συμβολή της λατρείας σε αυτήν βλ. Luraghi, «Becoming Messenian» (βλ. σημ. 33) 65-69 και του ιδίου, *Messenians* (βλ. σημ. 2) 230-245.

50. Επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι η λατρεία της Ελείας μεταφέρθηκε στην Μεσσήνη, κατά την προσφιλή τοπική παράδοση, στην βάση της μαρτυρίας του Ησυχίου (Ησύχ. λ. *ελεία*: ... καὶ Ἄρτεμις ἐν Μεσσήνῃ).

51. Valmin, *Études* (βλ. σημ. 2) 122. Χαρακτηριστική μάλιστα η ονομασία των τοποθεσιών, αφού το όνομα «Πισαηλιάς» δηλώνει μία θέση πίσω από τον Προφήτη Ηλία.

52. Valmin, *Études* (βλ. σημ. 2) 123. Η πιθανότητα η θεά να έφερε δύο προσωνύμια αντί ενός ενισχύεται από άλλα μεσσηνιακά παράλληλα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ορθίας Αρτέμιδος της Μεσσήνης, που επιπροσθέτως αποκαλείτο Φωσφόρος και Ουπησία (P. Themelis, «Artemis Orthia at Messene. The Epigraphical and the Archaeological Evidence», στο R. Hägg [επιμ.], *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, International Seminar at the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991* [Στοκχόλμη 1994] 101-122). Αλλά και η Λιμνάτις του Ταυγέτου έφερε το προσωνύμιο Βορθία (IG V 1, 1376· Brulotte, *Artemis* [βλ. σημ. 2] 237· Zunino, *Hiera Messeniaka* [βλ. σημ. 27] 49-54· Luraghi, «Becoming Messenian» [βλ. σημ. 33] 54, π. 50). Για ιερά ευρισκόμενα κατά μήκος των αρκαδικών – μεσσηνιακών συνόρων που αποτέλεσαν τόπο συνάντησης Μεσσηνίων – Αρκάδων βλ. Roy, *Berekla* (βλ. σημ. 4) 61-63.

Μεσσήνη και την Ολυμπία, περιγράφουν την χάραξη της συνοριακής γραμμής ανάμεσα σε μία αρκαδική πόλη και την Μεσσήνη, έχοντας ως σημεία αναφοράς ιερά, χαράδρες, πηγές, αλλά και τοπωνύμια με το χαρακτηριστικό όνομα *δέρα*, που υποδηλώνει την δυσπρόσιτο, απόκρημνη θέση τους.

Η μαρτυρία του Ησυχίου και του Στεφάνου Βυζαντίου για την ύπαρξη ενός ιερού της Αρτέμιδος Δερεάτιδος στις λακωνικές Δέρες του ανατολικού Ταϊγέτου, οδηγεί σε σκέψεις για την σχέση του με τις μεσσηνιακές Δέρες και την πιθανότητα ίδρυσης του πρώτου σε ανάμνηση μίας πολεμικής σύρραξης και ενός ομώνυμου ιερού στον τόπο της αρχικής σύρραξης, κατά πάγια σπαρτιατική πρακτική. Επιπλέον, χρήσιμη είναι η αναφορά του Στράβωνος σε ένα ιερό της Αρτέμιδος Ελείας, που τοποθετείται από τους ερευνητές κοντά στα σύνορα Αρκαδίας – Τριφυλίας – Μεσσηνίας. Συνεπώς, η παρουσία ενός αντίστοιχου ιερού της θεάς στην βόρεια Μεσσηνία, στην ευρύτερη περιοχή του όρους Τετράζι, στην περιοχή όπου φέρεται να έλαβε χώρα η θρυλική μάχη, θεωρείται πλέον αρκετά πιθανή. Την άποψη αυτή ανέπτυξε πρώτος ο Μ.Ν. Valmin, ο οποίος και αναζήτησε το ιερό της Αρτέμιδος Δερεάτιδος/ Ελείας στην περιοχή της Άνω Μέλπειας.

Η ανακάλυψη του δωρικού ναού της Άνω Μέλπειας, στην νότια απόληξη του Τετράζιου, κατά μήκος των αρχαίων αρκαδο-μεσσηνιακών συνόρων, μοιάζει να συμφωνεί με τις αναφορές των πηγών, ευνοώντας την ταύτιση της θέσης με τις μεσσηνιακές Δέρες, αλλά και του αποκαλυφθέντος ναού με το αναζητούμενο ιερό της Αρτέμιδος Δερεάτιδος/ Ελείας.⁵³

Σωκράτης Σ. Κουρσούμης
ΛΖ' ΕΠΚΑ
skoursoumis@yahoo.gr

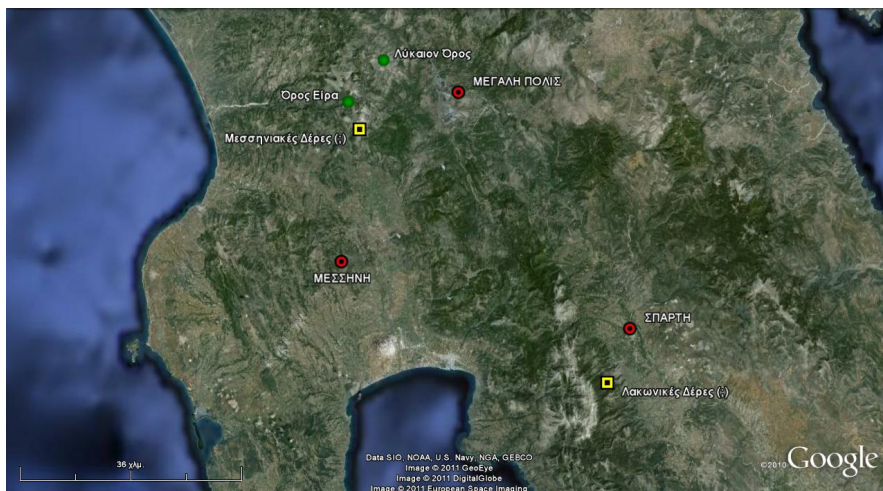
---

53. Στην θέση «Μπέρεκλα» Τριφυλίας (σημ. οικισμός της Νέδας Μεσσηνίας, όπου και οι πηγές του ομώνυμου ποταμού), δυτικά της Λυκόσουρας, ανασκάφηκε από τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη ένα ακόμη ιερό, το οποίο, με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες, αποδόθηκε στη λατρεία του Πανός, ενώ η θέση ταυτίστηκε και με την αναφερόμενη από τον Πausanias Μέλπεια (Πaus. 8.38.11· Κ. Κουρουνιώτης, «Άνασκαφή ιερού νομίου Πανός», *ΑρχΕφημ* (1902) 72-75· Roy, *Berekla* [βλ. σημ. 4] 55-65).

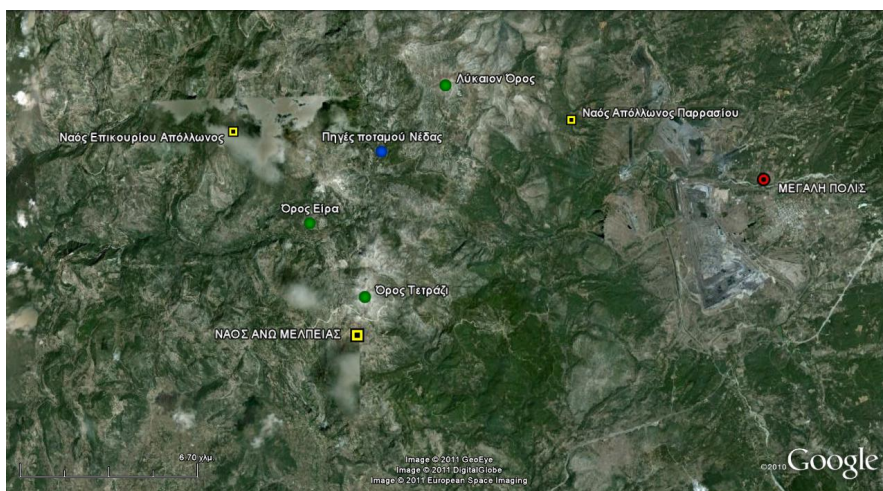
Summary

Pausanias attests to the Messenian *Deraí* as the place in which the first conflict of the Second Messenian War took place, between the Spartan army and the Messenian guerillas of Aristomenes. The site may be located at northern Messenia, in the area of the modern Messenian – Arcadian borderline, near Mount Tetrázi and the sources of the river Neda, to the south of Mount Lykaion. Fragmentary inscriptions from Messene and Olympia record the borderline marking between the regions of Megalopolis and Messene, attesting to one or more than one sites called *dera*, obviously remote and inaccessible; the same texts record an unknown Artemis sanctuary. Moreover, Strabo attests to an Arcadian sanctuary of Artemis Eleia to the south of Lykaion, while Pausanias refers to a remote Messenian site called *Elaios* as well as to the Arcadian mountain of *Elaión*, which both may be identified to the modern Mount Tetrázi. Recent excavations near the modern village of Ano Melpeia at a remote site called *Petroula/ Pisailias*, on the southern foothills of Mount Tetrázi brought to light a Doric temple dated to the Archaic – Classical times, which may be identified as the aforementioned sanctuary of Artemis Dereatis/ Eleia.

ΕΝ ΔΕΡΑΙΣ ΚΑΛΟΥΜΕΝΑΙΣ ΤΗΣ ΣΦΕΤΕΡΑΣ

Εικόνα 1: Χάρτης της νότιας Πελοποννήσου με τις πιθανές θέσεις των λακωνικών και των μεσσηνιακών Δερών. (Google Earth © 2009. Image © 2010 Digital Globe)

Εικόνα 2: Χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Λυκαίου όρους, όπου και τα αρκαδο-μεσσηνιακά σύνορα. (Google Earth © 2009. Image © Digital Globe)

Εικόνα 3: Το ύψωμα «Πετρούλα/ Πισαηλιάς» στην Άνω Μέλπεια Μεσσηνίας, όπου ανασκάφηκε ο δωρικός ναός. Στο βάθος διακρίνεται το όρος Ιθώμη (Φωτογραφία Σ.Σ. Κουρσούμης. Λήψη από ΒΑ)